

ΑΡΧΕΙΟΝ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

ΚΑΙ

ΘΕΩΡΙΑΣ ΤΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΤΡΙΜΗΝΙΑΙΟΝ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΟΝ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ

«Τὸ γὰρ αὐτὸ νοεῖν ἐστὶν τε καὶ εἶναι»
ΠΑΡΜΕΝΙΔΗΣ

ΤΑΚΤΙΚΟΙ ΣΥΝΕΡΓΑΤΑΙ

Heinrich Rickert τακτ. καθ. τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Heidelberg.
— Karl Joël τακτ. καθ. τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Basel. — Ernst Hoffmann τακτ. καθ. τοῦ Πανεπιστημίου Heidelberg. — Erich Frank, τακτ. καθ. τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Marburg. — Guido Calogero τακτ. καθ. τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Ρώμης. — Ραφ. Δήμου, καθ. τοῦ Πανεπιστημίου Harvard τῶν Ἡν. Πολ. τῆς Ἀμ. — Κ. Τριανταφυλλόπουλος τακτ. καθ. τοῦ Πανεπιστημίου τῶν Ἀθηνῶν. — August Faust ὑφηγ. τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Heidelberg. — Μιχ. Τσαμαδὸς σύμβουλος ἐπικρατείας. — Χ. Τζωρτζόπουλος ὑφηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου τῶν Ἀθηνῶν. — Franz Boehm διδάκτωρ τῆς Φιλοσοφίας. — Παν. Καγγελόπουλος ὑφηγ. Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν. — Κωνσταντῖνος Τσάτσος ὑφηγ. Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν. — Ἰωάν. Θεοδωρακόπουλος ὑφηγ. Πανεπιστημίου Θεσπίας.

ΔΙΕΥΘΥΝΟΜΕΝΟΝ

ΥΠΟ

Ι. Ν. ΘΕΟΔΩΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ

ΤΥΠΟΙΣ: Κ. Σ. ΠΑΠΑΔΟΓΙΑΝΝΗ

ΨΑΡΡΩΝ 41

1931

Ο ΡΥΘΜΟΣ ΤΗΣ ΔΙΑΝΟΗΣΕΩΣ

ΥΠΟ ΡΑΦΑΗΛ ΔΗΜΟΥ

Καθηγητοῦ τῆς φιλοσοφίας ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ Harvard
τῶν Ἑνωμ. Πολιτ. τῆς Ἀμερικής.

Ἐν τῷ ἀριθμῷ τούτῳ δίδω εἰς τὴν λέξιν «διανόησις» πολὺ εὐρείαν σημασίαν εἰς τρόπον ὅστε νὰ περιλαμβάνη πᾶσαν οἰανδήποτε γνωστικὴν κατάστασιν. Προτίθεται δὲ νὰ ἐξετάσῃ ταύτην ὡς φαινόμενον, ὡς ἀντικειμενικὸν γεγονός ἔχον ἰδιόζουσαν αὐτῷ σύστασιν καὶ ἰδίους νόμους ἐνεργείας.

Οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες ἐθιόρουν τὴν διανόησιν ὡς ἐνέργειαν ἐκτὸς παντὸς χρόνου, καὶ τοιαύτη τις φαίνεται νὰ εἶνε εἰς ἀποβλέψωμεν εἰς τὸν ὀρισμὸν αὐτῆς. Τὸ νὰ ἀντιληφθῇ τις σημαίνει νὰ σταθῇ καὶ νὰ κοιτάξῃ γύρω του—σημαίνει νὰ ἐξέλθῃ τοῦ ὅρου. Ἐπὶ πλέον, ὡς διατείνεται ὁ Πλάτων ἀντικρούων τοὺς ὀπαδοὺς τοῦ Ἡρακλείτου, ἡ γνῶσις προϋποθέτει κόσμον ἐν ἀκινήσει εὐρισκόμενον. Ὅτι μεταβάλλεται διαρκῶς δὲν εἶνε δυνατόν νὰ γνωσθῇ, εἰς ἓνα κόσμον ὄντα ἐς αἰεὶ δὲν μᾶς εἶνε δυνατόν νὰ ἰσχυρισθῶμεν ὅτι πρᾶγμα τι εἶνε μαῦρο ἢ ἄσπρο, καλὸν ἢ κακὸν κτλ., διότι ἔχει ἤδη μεταβληθῇ εἰς κατι ἄλλο· καὶ μάλιστα κατ' οὐσίαν οὐδέποτε ἐπῆρξε τοιοῦτον ἢ τοιοῦτον. Ἡ γνῶσις ἀποτελεῖ βεβαίωσιν περὶ τοῦ εἶναι, ὄχι περὶ τοῦ γίνεσθαι. Διανόησις εἶνε ἡ ἐκτὸς χρόνου ὑφισταμένη σχέσις μεταξὺ ἐνὸς ἀχρόνου ὑποκειμένου καὶ ἐνὸς ἀχρόνου ἀντικειμένου.

Καὶ ὅμως εἶνε φανερόν ὅτι ἡ διανόησις εἶνε συμβεβηκός· ἡ διανόησις λαμβάνει χώραν, καταλαμβάνει ὀρισμένον χρονικὸν διάστημα, ἔρχεται καὶ παύεται. Τὸ παράδοξον τῆς διανοήσεως εἶνε ὅτι, συμφῶνως πρὸς τὸν ὀρισμὸν τῆς, θὰ ἔπρεπε νὰ εἶνε ἐκτὸς χρόνου ἐνῶ πρᾶγματι εἶνε λειτουργία λαμβάνουσα χώραν ἐν τῷ χρόνῳ. Εἰς τὸ παρὸν δοκίμιον θὰ ἐξετάσω τὴν διανόησιν ὡς συμβεβηκὸς μεταξὺ ἄλλων

συμβεβηκότων. Ἡ τοιαύτη δὲ ἔρευνα δὲν θὰ σημαίνει οὔτε ὅτι θὰ παραμεληθῆ ὁ γνωστικὸς αὐτῆς χαρακτήρ οὔτε ὅτι θὰ θεωρηθῆ αὕτη ἀπλῶς ἀπὸ ψυχολογικῆς ἀπόψεως : ἡ διανόησις θὰ ἐξετασθῆ ὅπως εἶνε αὕτη πραγματικῶς.

Καὶ πρῶτον, κάθε κατανόησις εἶνε ἐνέργεια ἔχουσα ὠρισμένην χρονικὴν διάρκειαν. Δεύτερον, εἶνε ἀλλοίωσις, κίνησις· ἐὰν ἀναλύσωμεν αὐτὴν θὰ εὕρωμεν ὅτι τὰ διάφορα αὐτῆς στάδια διαφέρουσιν ἀλλήλων. Ἡ ἐξήγησις, ἡ ἀφαίρεσις, ἡ ἀνάλυσις καὶ αἱ λοιπαὶ ὁμοίας φύσεως γνωστικαὶ καταστάσεις εἶνε ἐνέργειαι κατὰ τὰς ὁποίας ἀρχίζομεν μὲ ἑνὸς εἴδους περιεχόμενον καὶ τελειώνομεν μὲ ἄλλο. Ὁ συλλογισμὸς ἀποτελεῖ καταφανῶς κίνησιν ἀπὸ ἑνὸς εἴδους ἰσχυρισμοῦ εἰς ἄλλο. Ὁ συλλογισμὸς, εἴτε ὑπὸ τὴν ἀφηρημένην αὐτοῦ μορφήν ὡς συναγωγή, εἴτε ὑπὸ τὴν συγκεκριμένην τοιαύτην ὡς ἐπαγωγή, εἶνε λειτουργία δημιουργικῆ. Τὸ νὰ ἀναζητῆ τις τὸ πόρισμα ἐντὸς τῶν δεδομένων καὶ νὰ ἀπορῆ ὅταν δὲν τὸ εὕρισκει ἐντὸς αὐτῶν σημαίνει ὅτι παρεῖδεν ἐντελῶς τὸν χαρακτήρα τῆς διανοήσεως ὁ ὁποῖος εἶνε ἐνέργεια. Δὲν ὑπάρχει τίποτε τὸ θαυματουργὸν εἰς τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ συλλογισμὸς μᾶς φέρει εἰς κάτι νέον, ἀφοῦ κάθε ἐνέργεια εἶνε μία πρόοδος πρὸς τὸ νέον, μία δημιουργία.

Ἄλλὰ τί πρέπει νὰ εἴπωμεν διὰ τὸ ἀποτέλεσμα τοῦ διαλογίζεσθαι — ὁ νοῦς δὲν ἀναπαύεται ὅταν καταλήγει εἰς συμπεράσματα ; Ὁχι. Ὁ λογισμὸς παράγει μίαν κρίσιν· ἀλλὰ καὶ ἡ κρίσις εἶνε ἓνα συμβεβηκός. Ἀπαιτεῖται χρόνος διὰ νὰ διατυπώσῃ τις μίαν κρίσιν, καμμία δὲ γνώμη δὲν εἶνε στιγμιαία πράξις. Διὰ νὰ φθάσωμεν εἰς μίαν κρίσιν, ἐπὶ παραδείγματι ὅτι ὁ καιρὸς ἐκαλλιτέρευσε, προβαίνομεν βαθμηδὸν ἀπὸ τῆς ἀρχῆς εἰς τὸ μέσον καὶ ἀπὸ τούτου εἰς τὸ τέλος τῆς διανοήσεως. Ἡ κρίσις ὅμως δὲν εἶνε ἀπλῶς μιὰ διαδοχὴ (διαφόρων) σταδίων· ἐφ' ὅσον προχωροῦμεν ἡ ἀρχὴ συμπεριλαμβάνεται εἰς τὰ ἐπόμενα, εἰς τρόπον ὥστε ὅταν φθάσωμεν εἰς τὸ τέλος, ἡ κρίσις ἴσταται ἐνώπιον τοῦ πνεύματός μας ὡς ἓν σύνολον. Τὸ τέλος εἶνε νοητὸν ἐπὶ τῇ βάσει τῆς ἀρχῆς, ἡ δὲ ἀρχὴ δὲν κατανοεῖται εἰ μὴ μόνον ἀφοῦ φθάσωμεν εἰς τὸ τέλος. Τὸ νὰ διατυπώσωμεν μίαν κρίσιν ὁμοιάζει πολὺ πρὸς τὸ νὰ ἀκούωμεν μίαν παιζομένην συμφωνίαν. Ἡ ἀκρόασις

μιας συμφωνίας καταλαμβάνει χρονικήν διάρκειαν καὶ ὅμως ὅλα τὰ μέρη τῆς συμφωνίας συλλαμβάνονται ὡς ἓν τι ἑνιαῖον.

Ἡ διανόησις εἶνε δυνατόν νὰ ἐξετασθῇ ἀπὸ διαφόρων ἀπόψεων ἀναλόγως τοῦ βαθμοῦ τῆς συνθετικότητός της. Οὕτω ἔχομεν πρῶτον τὰ διδόμενα τῆς πείρας· κατόπιν τὴν κρίσιν· τὸν συλλογισμόν· τὴν θεωρίαν ἢ ὁποῖα περιλαμβάνει τόσον διδόμενα ὅσον καὶ κρίσεις· τὰ κριτήρια καὶ τὴν μέθοδον· τέλος ἔχομεν μεταφυσικὰς ἀρχάς. Ἐξετάζοντες ὅμως πάντα ταῦτα πρέπει νὰ ἐγκαταλείψωμεν τὴν ἔννοιαν τοῦ ὑλικοῦ· τὰ πάντα εἶνε διαρκῶς ἐν τῷ γίνεσθαι, τίποτε δὲν εἶνε ἀπλῶς κεκτημένον. Δὲν μᾶς ἐπιτρέπεται νὰ ὁμιλῶμεν περὶ τῶν ιδεῶν ὅτι εὐρίσκονται ἐν τῷ νῷ μὲ τὴν αὐτὴν σημασίαν πού λέγομεν ὅτι τὰ ἐπιπλά εὐρίσκονται ἐντὸς τοῦ δωματίου· ἡ ἰδέα εἶνε τι τὸ ἐνεργὸν ἀποτελούμενον ἐξ αὐτῆς του ταύτης τῆς ἐνεργείας, χρωματίζον ἄλλας ιδέας καὶ εὐρισκόμενον εἰς διαρκῆ ἐσωτερικὴν ἀλλοίωσιν. Ἡ ἰδέα εἶνε ἀνάγκη νὰ νοηθῇ ὡς μορφή ἐνεργείας. Τὰ δεδομένα τῆς πείρας (data) δὲν εὐρίσκονται ἔτοιμα ἀλλὰ διαπλάττονται, γεννῶνται· ἐπὶ παραδείγματι μία παράστασις ἀνάγκη νὰ ὑποστῇ τὸν ἐπισταμένον ἔλεγχον τοῦ πνεύματος, νὰ συγχρωτισθῇ πρὸς ἄλλας παραστάσεις, νὰ καταλάβῃ θέσιν ἐντὸς σχεδίου τινός, καὶ μόνον κατόπιν τούτων θὰ ἀναγνωρισθῇ ὡς ἀληθῆς πείρα. Ὅ,τι ἰσχύει διὰ τὰ δεδομένα τοῦτ' αὐτὸ ἰσχύει καὶ διὰ τὰς ἐννοίας. Κεντρικαὶ ἰδέαι, ὅπως εἶνε· οὐσία, κατηγορούμενον, αἰτιότης, γεννῶνται καὶ παρέρχονται· δημιουργοῦνται κατὰ τὴν πρόοδον τῆς διανοήσεως καὶ εἶνε πάντοτε ἐπιδεκτικαὶ μεταβολῆς καὶ ἀντικαταστάσεως. Τὰ κριτήρια ἐξελίσσονται κατόπιν πολλῶν δοκιμῶν καὶ πλανῶν· καὶ αὕτη ἀκόμη ἢ σύνθεσις τοῦ πνεύματος εἶνε τι τὸ ὅλον ἐν ἀναβλύζον τὸ ὁποῖον ἐξηλίχθη ὑπὸ τὴν πίεσιν τῆς πείρας, τὴν ἐπίδρασιν τῶν παραδόσεων, καὶ ἐκ τῆς δυνάμεως αὐτῆς τῆς ζωῆς. Οὕτω ἡ διανόησις εἶνε μία ἀπόρροια δημιουργικότητος· προῆλθεν ἐκ τῆς ζωῆς καὶ εἶνε πιθανὸν νὰ παραχωρήσῃ τὴν θέσιν της εἰς ἄλλην τινὰ ἐκδήλωσιν αὐτῆς. Δὲν πρέπει νὰ θεωρῶμεν τὸν νοῦν ὡς πρᾶγμα τι ἔχον ταύτην ἢ ἐκείνην τὴν φύσιν, ἀλλ' ὡς τι αὐξανόμενον καὶ τελειούμενον ἐν τῷ χρόνῳ.

Ἡ διανόησις παρουσιάζει ὁρμὴν πρὸς ἄλλας καὶ νέας ιδέας· διὰ τὴν κρίσιν ἡμῶν περὶ θεωρίας τινός δὲν λαμβάνομεν μόνον ὑπ' ὄψιν

ἐὰν αὕτη ἐξηγῆ τὰ ὑπάρχοντα ἤδη δεδομένα ἀλλὰ ἐὰν προλέγει νέα τοιαῦτα. Διακεκριμένος βιολόγος ἠρωτήθη κάποτε διατὶ προτιμᾷ τὴν μηχανικὴν ἀντὶ τῆς βιταλιστικῆς ἐξηγήσεως τῆς ζωῆς· ἀπήντησε δὲ ὅτι τὸ πράττει διότι ἡ μηχανικὴ θεωρία θέτει προβλήματα εἰς τὸν νοῦν· μετ' ἄλλας λέξεις διότι τοῦ ἔδιδε πνευματικὴν ἐργασίαν. Μία θεωρία ἀνάγκη νὰ ὀδηγῆ πρὸς νέας θεωρίας· πρέπει νὰ εἶνε τοιαύτη ὥστε νὰ ὑπερακοντίζει ἑαυτήν. Ἡ βάσανος μιᾶς καλῆς θεωρίας εἶνε ὅτι ἀναγκάζει τὸν ἀνθρώπον νὰ σκέπτεται ὑπερβολικὰ πολὺ. Οὕτω λοιπὸν ἡ διανόησις εἶνε ὥθησις, εἶνε παρότρυνσις πρὸς τὸ νέον.

Οὔτε ὑπάρχει θέσις ἐν τῇ διανοήσει διὰ τι τὸ ἀπόλυτον. Ἡ ἔννοια τῆς τελικῆς βεβαιότητος ἀντίκειται πρὸς τὴν ἀρχὴν τοῦ ἐξελικτικοῦ χαρακτῆρος τῆς διανοήσεως. Ἡ διανόησις προχωρεῖ διότι εἰς οἵανδήποτε αὐτῆς φάσιν εἶνε ἀτελής, ἀλλ' ἐπίσης καὶ διότι ἡ φύσις αὐτῆς εἶνε κίνησις. Οἱ ὀρθολογισταὶ τῆς ἡπειρωτικῆς Εὐρώπης ἀνεζήτουν τὴν ἀπόλυτον ἀλήθειαν, ἐφραντάζοντο τὴν γνῶσιν ὑπὸ τύπον ἀκαμπτὸν συστήματος συλλογισμῶν εἰς τὸ ὁποῖον ἐξ ἀπολύτως βεβαίων δεδομένων θὰ ἐφιδάνομεν εἰς ἀπολύτως βέβαια συμπεράσματα, ἐθεώρουν τὴν γνῶσιν ὡς ἔμφυτον, ὡς αἰωνίαν ἰδιοκτησίαν τῆς ψυχῆς. Ἡ ἐπιστημονικὴ ὁμως τροπὴ ἡ ὁποία ἔκαμε τὴν ἐμφάνισίν της κατὰ τὴν αὐτὴν περίπου ἐποχὴν, ἀπεκάλυπεν ὅτι ἡ πρᾶξις διέψευδε τὴν θεωρίαν. Μία ἐπιστημονικὴ ὑπόθεσις εἶνε πάντοτε προσωρινή· ἀποτελεῖ ἓνα στάδιον ἐν τῇ ἀναζητήσει τῆς ἀληθείας, τὸ ὁποῖον πρόκειται νὰ μεταβάλληται μέχρις ὅτου ἀντικατασταθῆ ὀριστικῶς ὑπὸ ἄλλου τινὸς τύπου (formula). Καὶ ἡ ἐκκλησία ἐπίσης ἐφοβήθη τὴν ἐπίδρασιν τοῦ χρόνου· προσεπάθησε, ἐμφανίζουσα τὰς θεωρίας της ὡς ἀποκαλύψεις, νὰ τὰς σταθεροποιήσῃ καὶ νὰ τὰς διατηρήσῃ ἀμεταβλήτους. Ἀποτέλεσμα δὲ τούτου ὑπῆρξεν ὅτι αἱ διδασκαλίαι τῆς ἐκκλησίας βαθμηδὸν ἔχασαν τὴν ζωτικότητά των.

Ἡ διανόησις εἶνε φαινόμενον τελεολογικόν· εἶνε κίνησις ἔχουσα κατεύθυνσιν. Σκέπτεσθαι σημαίνει ζητεῖν τὴν ἀπάντησιν εἰς κάποιαν ἐρώτησιν. Ἐν τῷ συλλογισμῷ προχωροῦμεν πρὸς ὀρισμένον ζητούμενον τέλος, γνωστὸν ὑπὸ τὸ ὄνομα : πόρισμα. Ἡ διανόησις εἶνε καθοριστικὴ τάσις, μεταχειριζόμενοι δὲ ἀριστοτελικὰς ἐκφράσεις θὰ δώσωμεν εἰς αὐτὴν τὸν καλλίτερον χαρακτηρισμὸν λέγοντες ὅτι εἶνε κί-

νησις ἐκ τοῦ δυνάμει ὑπάρχοντος εἰς τὴν πραγματοποίησιν αὐτοῦ· εἶνε αὔξησις, ἀνάπτυξις ὡς εἶνε ἡ τῆς βαλάνου εἰς τὴν δοῦν. Παραδείγματος χάριν : ἡ διανόησις εἶνε κίνησις ἀπὸ τοῦ ἀσυναρτήτου πλούτου τῆς ἀντιλήψεως πρὸς τὴν διαύγειαν τῆς δι' ἐννοιῶν ἀναλύσεως. Ἔχω τὴν ἐντύπωσιν τοῦ ἐνώπιόν μου εὐρισκομένου βάζου : τὸ νὰ σκεφθῶ δὲ ἐπὶ τοῦ ἀντικειμένου τούτου σημαίνει ὅτι ἡ ἐντύπωσις θὰ ἀναπτυχθῆ βαθμηδὸν εἰς ἐννοιαν περὶ τοῦ βάζου ὡς ἔχοντος ὁρισμένον σχῆμα, καλαισθητικὴν ἀξίαν καὶ ἱστορίαν. Ἡ, εἰάν θεωρήσωμεν τὴν διανόησιν ὡς τὴν ἀναζήτησιν ἐξηγήσεως, θὰ ἔχωμεν πρῶτον τὰ δεδομένα καὶ ἔξ αὐτῶν θὰ ἀναβλύσῃ ἡ δοκιμαστικὴ ὑπόθεσις ἡ ὁποία θὰ ἀποτελεῖ τὴν ἐξήγησίν των. Ἡ κίνησις ἀπὸ τοῦ δυνάμει πρὸς τὴν πραγματοποίησίν του δὲν εἶνε ἀπολύτως καθωρισμένη, ἀφοῦ ἡ ὑπόθεσις εἶνε δοκιμαστικὴ· ἡ κίνησις ὅμως δὲν εἶνε ἄσκοπος. Οὕτω βλέπομεν ὅτι ἡ διανόησις ἔχει δύο ἀντίθετα χαρακτηριστικὰ στοιχεῖα : τὸ τῆς ἀλλοιώσεως, τοῦ νέου καὶ τὸ τῆς σκοπιμότητος, τῆς κατευθύνσεως.

Τὸ νὰ λέγωμεν ὅτι ἡ διανόησις εἶνε τελεολογικὴ κίνησις σημαίνει ὅτι, θεωροῦμεν τὸν νοῦν ὡς ἓνα ὄργανισμόν. Συνήθως ταυτίζομεν τὴν ἐννοιαν τοῦ ὄργανισμοῦ πρὸς τὴν στατικὴν αὐτοῦ οὐσίαν, μὲ τὴν ἐννοιαν τοῦ ἐνιαίου ὄλου ὡς κυριαρχοῦντος τῶν μερῶν αὐτοῦ· ἔξ ἴσου σπουδαία εἶνε ἡ δυναμικὴ αὐτοῦ οὐσία ὡς διαδικασία πραγματοποιήσεως. Ὁ νοῦς ἐργάζεται ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἀσυνειδήτως, ὅπως καὶ ὁποιοσδήποτε ἄλλος ὄργανισμός. Ὅταν ὁ νοῦς ἀναλύει, ἐκλέγει, ἀφαιρεῖ ἢ συνθέτει, τὰ κάμνει ὅλα αὐτὰ καθ' ὃν τρόπον αὐξάνει καὶ τὸ φυτόν — ἡ ἐνέργεια αὕτη τοῦτέστιν εἶναι φυσικὴ λειτουργία, εἶνε μία ἀνάπτυξις τῆς δυνάμεως τοῦ νοός. Δὲν λέγομεν πρὸς τὸν ἑαυτόν μας : τώρα θὰ ἐνεργήσω τὴν ἀφαίρεσιν ἐνὸς γενικοῦ ἐκ τινος εἰδικοῦ ἢ : ἄς κατασκευάσω ἐν μαθηματικὸν σημεῖον ἢ ἓνα κύκλον ἐκ τοῦ ὑλικοῦ τῆς πείρας· ἐν τῷ πνεύματι ὑπάρχουσιν ὁρισμέναι συμφυεῖς αὐτῷ τάσεις αἱ ὁποῖαι βαίνουν μοναί των πρὸς τὴν τελείωσίν των. Ἡ διανόησις ζῆ ἐπὶ δύο ἐπιπέδων : τὸ φυτοζωϊκὸν ἢ βιολογικὸν ἐπίπεδον καὶ τὸ πνευματικὸν ἐπίπεδον ἢ τὸ τῆς αὐτο-συνειδήσεως. Ἐν τῷ πρώτῳ ἡ διανόησις εἶνε τυφλή· δέχεται τὰ ἐφόδιά της, τὰ κριτήριά της, τὰ δεδομένα της, τὴν ὁδὸν πρὸς τὴν ὁποίαν τὴν ὀδηγεῖ ἡ φύσις καὶ ἡ συνήθεια. Αὐτὸ εἶνε τὸ ἐπίπεδον ὄλων τῶν εἰδικῶν κύκλων

ἰδεῶν· τῆς ἐπιστήμης μὲ τὰ κριτήριά της ποσοτικῶς διατυπούμενα, τὴν ἀντίληψιν καὶ τὸν λόγον· τῆς θρησκείας μὲ τὸν ἀξιολογικὸν της χαρακτῆρα καὶ τῆς πρακτικῆς ἢ ὁποία δέχεται χωρὶς νὰ τὰς ἀμφισβητήσῃ τὰς προϋποθέσεις τῆς ζωῆς. Φυσικὰ εἰς ὅλας αὐτὰς τὰς κατευθύνσεις ὑπάρχει καὶ κριτικὴ ἀλλ' αὕτη δὲν ἀφορᾷ τὰ θεμέλια· δὲν εἶνε αὐτο-κριτικὴ. Ἡ κατάστασις τῆς αὐτοσυνειδήσεως ἐπιτυγχάνεται μόνον ἐν τῇ φιλοσοφικῇ διαθέσει ἐν τῇ ὁποία ἡ διανόησις, ἀντὶ νὰ προχωρήσῃ πρὸς τὴν πραγματοποίησιν τοῦ σκοποῦ της, ἐξασκεῖ ἐπ' αὐτοῦ τὴν κριτικὴν της καὶ μεταρρυθμίζει αὐτόν.

Ἐνταῦθα ὁ νοῦς ἀνέρχεται ἐκ τοῦ ἐπιπέδου τῆς φύσεως εἰς τὸ ἐπίπεδον τοῦ πνεύματος, ἀποσπᾷ ἑαυτὸν ἀπὸ τὰ ἐκ κληρονομίας παραληφθέντα, διαμορφώνει τὴν σύστασίν του, γίνεται δημιουργικὸς ἐν σπουδαίᾳ σημασίᾳ διότι διαπλάττει τὸ ὄργανον τῆς δημιουργικῆς προόδου. Ἀπὸ τῆς ἀπόψεως τῶν εἰδικῶν μαθημάτων ἡ φιλοσοφικὴ κατεύθυνσις παρουσιάζεται ὡς σταμάτημα τῆς κανονικῆς λειτουργίας καὶ συνεπῶς ὡς μὴ παραγωγικὴ. Ἰσχυρῶς ὅμως πρόκειται περὶ διαφόρου εἶδους ἐνεργείας. Περὶ ἐνεργείας τοῦτ. διὰ τῆς ὁποίας δημιουργεῖται μᾶλλον ἐν ὄργανον καὶ ὄχι τοιαύτης δι' ἧς νὰ ἐκπληροῖ τοῦτο τὴν λειτουργίαν του. Ἡ διάκρισις οὐχ ἦττον δὲν εἶναι ἀπόλυτος· ὅ,τι εἰς μίαν ἐποχὴν ἀπετέλει αὐτο-συνειδήτον κρίσιν μεταβάλλεται εἰς συνήθειαν ἐν μεταγενεστέρῳ χρόνῳ. Τὸ ἀποτέλεσμα τῆς αὐτοκριτικῆς εἶνε βελτιωμένη συνήθεια, ἢ ὁποία πάλιν ὑποβάλλεται εἰς νέαν κριτικὴν. Μεταξὺ φύσεως καὶ πνεύματος ὑπάρχει πολικότης ἐνῶ ἀφ' ἑτέρου οὐδεμία ὑπάρχει διακοπὴ συνεχείας μεταξὺ τῶν δύο τούτων ἀντιθέτων.

Ἐν σχέσει πρὸς τὴν πείραν ὁ νοῦς καταλαμβάνει τὴν αὐτὴν θέσιν τὴν ὁποίαν κατέχει καὶ πᾶς ὄργανισμὸς ἀπέναντι τοῦ περιβάλλοντός του. Ὁ ὄργανισμὸς ἀφομοιώνει ἐντὸς τῶν ἰστών του τὰς καταναλισκομένας τροφάς· καθ' ὅμοιον τρόπον ὁ νοῦς ἐρμηνεύει τὰ δεδομένα τῆς πείρας συμφώνως πρὸς ὠρισμένας θεμελιώδους κατηγορίας. Βεβαίως ὁ νοῦς κέκτηται ὠρισμένον βαθμὸν ἀνεξαρτησίας ἐν ταῖς σχέσεσιν αὐτοῦ πρὸς τὴν πραγματικότητα· κανεὶς ἀντικειμενικὸς παράγων δὲν εἶνε εἰς θέσιν νὰ ἐξαναγκάσῃ τὸν νοῦν νὰ παραδεχθῇ τι· τοῦτο θὰ γίνῃ παραδεκτὸν μόνον ἐφ' ὅσον εἶνε σύμφωνον πρὸς τοὺς κανόνας τοὺς ὁποίους ἔθεσεν αὐτὸς ὁ νοῦς. Ἴσως νομίση τις ὅτι τὰ ἐπι-

στημονικά γεγονότα εἶνε ὑποχρεωτικά διὰ τὸν νοῦν, ὅτι προσέχονται ἐνώπιον τοῦ πνεύματος λέγοντα : ἢ μᾶς παραδέχασαι ἢ πῆγαινε νὰ χαθῆς. Ἡ ἀλήθεια εἶπε ὅτι τὰ ἐπιστημονικά γεγονότα ἀφύονται τὸ κῦρος των ἐκ τῆς προηγηθείσης παραδοχῆς ἀπὸ μέρους τοῦ νοῦ τῆς ἐπιστημονικῆς μεθόδου· τοῦτ. τῶν κριτηρίων τοῦ ἐπιδεκτικοῦ καταμετρήσεως, τῆς συνεπειᾶς καὶ γενικότητος. Ὅταν ἡ μέθοδος τίθεται ὑπὸ ἀμφισβήτησιν, ἀμφισβητοῦνται καὶ τὰ γεγονότα. Διὰ τὸν ἄνθρωπον ὁ ὁποῖος μόνον τὴν αὐθεντικὴν παράδοσιν ἀναγνωρίζει καὶ ὄχι τὸν λόγον, ἢ διὰ τὸν μυστικοπαθῆ ὁ ὁποῖος θεωρεῖ τὴν ἀντίληψιν ὡς εἶδος τι πλάνης, τὰ λεγόμενα δεδομένα τῆς ἐπιστήμης δὲν ἔχουν καμμίαν γνωστικὴν ἀξίαν. Αἱ φιλοσοφικαὶ προὑποθέσεις καὶ δοξασίαι, τὰς ὁποίας ἔχει τις ἐνσυνειδήτως, ἢ ἀσυνειδήτως κανονίζουσιν ἐὰν θ' ἀναγνωρισθῆ κῦρος ἢ ὄχι εἰς τὰ δεδομένα στοιχεῖα : οὕτω τὸ φιλοσοφικὸν συνειδὸς ἐκφράζει τὴν δύναμιν τοῦ νοῦ πρὸς αὐτοδιάθεσιν. Τὰ στοιχεῖα τῆς πείρας δὲν ἐπιβάλλουσιν ἐπὶ τοῦ νοῦ τύπον τινά, ἀπλῶς ὑποδεικνύουσιν αὐτόν. Ταυτοχρόνως ὅμως τὰ κριτήρια τοῦ νοῦ μεταβάλλονται ἐν τῇ συγκρούσει αὐτῶν πρὸς τὴν πείραν.

* * *

Ἡ διανόησις παρουσιάζει πολικότητα, ὀφειλομένην εἰς τὴν ἔντασιν τῶν ἀντιθέτων. Ἡ πολικότης αὕτη τῆς διανοήσεως ἐκδηλοῦται ὑπὸ ποικίλης μορφᾶς, θὰ ἐξετάσομεν δέ τινας ἐκ τῶν ἐκδηλώσεων αὐτῆς εἰς τὰς ἑπομένας παραγράφους.

1) Θεωρία καὶ πράξις.

Τὸ νὰ ζῆ κανεὶς σημαίνει νὰ εἶνε ἀναμειγμένος εἰς τὸν ὄρον τῶν πραγμάτων, νὰ ὑφίσταται τὰς περιπετείας τῆς τύχης καὶ νὰ ἐπιδοῖ ἐπ' αὐτῶν. Ἡ θεωρητικὴ σκέψις ἀποτελεῖ ἀπόσπασιν ἀπὸ τοῦ ὄρου. Ὅταν δοῖ τὸ ὑποκείμενον συγχωνεύεται πρὸς τὸ ἀντικείμενον ἐνῶ ἢ ἐπεροχομένη γνῶσις δενεργεῖ ἀποχωρισμὸν τῶν δύο τούτων ἀπ' ἀλλήλων. Θεωρία καὶ πράξις ἐπενεργοῦσιν ἐπ' ἀλλήλων. Ἡ δρασις εἶνε πείρα ἐν τῇ ἀρχεγόνῳ αὐτῆς μορφῇ καὶ διὰ τοῦτο ἀποτελεῖ τὸ τελευταῖον καταφύγιον τῆς θεωρίας. Ἡ συνήθης πράξις εἶνε ἐμπεποτισμένη ἀπὸ θεωρίαν ὅταν περνᾷτε τὸν δρόμον κατ' εὐθείαν γραμ-

μήν, προϋποθέτετε μίαν γεωμετρίαν κατὰ τὴν ὁποίαν ἡ εὐθεία γραμμὴ ἀποτελεῖ τὴν συντομωτέραν διαδρομὴν μεταξὺ δύο σημείων. "Ὅταν ἀγοράζετε ἓνα σάκκον κάρβουνα διὰ τὸν ἐρχόμενον χειμῶνα, ἔχετε ἤδη παραδεχθῆ τὸ κῦρος τῆς ἀρχῆς τῆς ἐπαγωγῆς· ὅταν εἴσθε εὐγενὴς ἀπέναντι ἑνὸς ξένου, ἔχετε ἤδη σιωπηρῶς ἀποδεχθῆ μίαν ἀξιολογικὴν βάσιν. Ἡ συνήθης πράξις περιλαμβάνει κατ' ἀναρτήρον τρόπον ἀφ' ἑνὸς μὲν συναίσθημα τῆς πραγματικότητος καὶ ἀφ' ἑτέρου συναίσθημα ὡς πρὸς τὴν τελικὴν ἀξίαν. Ἡ διανόησις παραλαμβάνει τὰ βωβὰ αὐτὰ συναισθήματα καὶ καθιστᾷ αὐτὰ ἡττά· ἐπίσης συναρμολογεῖ καὶ κρίνει αὐτὰ. Ἡ διανόησις ὀφείλει νὰ τὰ χρησιμοποιήσῃ, ἄλλως χάνει τὴν δυνάμιν τῆς. "Ὅχι μόνον λοιπὸν ἡ γνῶσις προέροχεται ἐκ τῆς ζωῆς ἀλλὰ καὶ ἐπιστρέφει εἰς αὐτὴν διὰ νὰ τὴν πλουτίσῃ.

2) Διανόησις καὶ ἔκφρασις.

"Ἐχομεν πρῶτον μίαν κίνησιν πρὸς τὰ ἔσω, ἐκ τῆς συγκεκριμένης ἐντυπώσεως πρὸς τὴν σαφῆ ἰδέαν, καὶ δεύτερον ἔχομεν τὴν κίνησιν πρὸς τὰ ἔξω, ἐκ τῆς ἐννοίας πρὸς τὴν ἔκφρασιν. Ἡ διάκρισις μεταξὺ διανοήσεως καὶ ἐκφράσεως ἀποτελεῖ μᾶλλον τρόπον τοῦ λέγειν καθόσον δὲν ἔχομεν πρῶτον τὴν διανόησιν καὶ κατόπιν τὴν ἔκφρασιν αὐτῆς· ἡ διανόησις ἐκτυλίσσεται διαρκούσης τῆς ἐκφράσεως· ἡ μετάβασις πρὸς τὴν ἔκφρασιν ἀποτελεῖ μίαν φάσιν ἐν τῇ γενέσει τῆς διανοήσεως. "Ὅταν ἐκφράζομεν τὰς ἰδέας μας καὶ γράφομεν αὐτὰς ἐπὶ τοῦ χάρτου παρέχομεν εἰς τὸν νοῦν μας τὴν δυνατότητα νὰ ἐξετάσῃ τὸ ἔργον τοῦ ἀντικειμενικῶς. Ἡ ἔκφρασις εἶνε αὐτο-ἀντικειμενικοποίησις καὶ συνεπῶς αὐτο-κριτικὴ· ἀποτελεῖ μίαν στάσιν καὶ ἐπιθεώρησιν τοῦ ἤδη διανυθέντος δρόμου, κατόπιν τῆς ὁποίας ἴσως θὰ τραπῶμεν πρὸς ἄλλην ὁδόν. Ἡ πρόοδος τῆς διανοήσεως εἶνε ἀποτέλεσμα τῶν δύο τούτων ἀντιφατικῶν στάσεων τοῦ πνεύματος: τοῦ νὰ ἴσταται ἔξω τοῦ ἰδίου ἑαυτοῦ ἔργου καὶ τοῦ νὰ ταυτίζεται πρὸς αὐτό. Οὕτω ἔχομεν κυκλικὴν κίνησιν ἀπὸ τῆς διανοήσεως πρὸς τὴν ἔκφρασιν καὶ πάλιν ἀπὸ ταύτης πρὸς τὴν διανόησιν μετὰ νέας παρορμήσεως πρὸς ἔκφρασιν.

Ἡ Τέχνη ἀποτελεῖ ἀντικειμενικοποίησιν τῆς διανοήσεως πρὸς διάφορον κατεύθυνσιν· ὅ,τι τὰ συνήθη ἐννοιολογικὰ σύμβολα δὲν εἶνε

εἰς θεσιν νὰ μεταδώσωσι ἐκφράζεται ὑπὸ τῶν διαφόρων μορφῶν τῆς τέχνης — ζωγραφικῆς, μουσικῆς, ποιήσεως κτλ. Ἀκριβῶς ἐπειδὴ ἡ διανοήσις εἶνε ἔνωσις ἀντιθέτων διὰ τοῦτο δὲν εἶνε δυνατὸν νὰ ἐκφρασθῆ διὰ συμβόλων ἑνὸς μόνου τύπου. Ὁ Πλάτων καταφεύγει εἰς μύθους διὰ νὰ κατορθώσῃ νὰ συμπληρώσῃ τὴν ἐκφρασιν τῶν ἰδεῶν του. Ἡ συνήθης γλῶσσα διαρθρώνει τὴν ἀφηρημένην ἄποιμιν τῆς διανοήσεως ἢ γλῶσσα τῆς τέχνης ἐνσωματώνει τὴν συγκεκριμένην αὐτῆς πλευράν. Καὶ οὕτω βλέπομεν ὅτι πᾶν ὅ,τι δυνάμει εὐρίσκεται ἐν τῇ διανοήσει εἶνε δυνατὸν νὰ ἐκδηλωθῆ ὅπωςδῆποτε.

Ἦ ἐννοοῦμεν λέγοντες ἡ συγκεκριμένη ἄποιμιν τῆς διανοήσεως; Θὰ καταστήσωμεν σαφεστέραν τὴν γνώμην μας εἰάν συγκρίνωμεν αὐτὴν πρὸς τὴν ἄποιμιν τοῦ Ἀριστοτέλους. Ὁ Ἀριστοτέλης διατείνεται ὅτι γνώσις ὑπάρχει μόνον τοῦ γενικοῦ. Λέγομεν ὅτι τοιαύτη τις ἄποιμιν, ὅσονδῆποτε ἰσχυρῶς καὶ ἂν εἶνε δυνατὸν νὰ ὑποστηριχθῆ ἐπὶ τῇ βίᾳ τῆς λογικῆς, εἶνε ἀπαράδεκτος διότι ἀντιστρατεύεται πρὸς τὸν κοινὸν νοῦν. Διότι ποῖος ἠμπορεῖ νὰ ἀμφιβάλλῃ ὅτι ἡ γνώσις ἀφορᾷ τὸ συγκεκριμένον τοῦτο πραγματικὸν ἀντικείμενον ποὺ εὐρίσκεται ἐνώπιόν μου· ἡ γνώσις ἀφορᾷ τὰ πράγματα καὶ ὄχι τὸν χαρακτῆρα τῶν πραγμάτων, πραγματεύεται περὶ ἐκείνων τὰ ὅποια ἀντιλαμβάνομαι, ἔστω καὶ εἰάν ὅσα περὶ αὐτῶν λέγει εἶνε ὅσονδῆποτε ἀφηρημένα· ἄλλως ἡ γνώσις θὰ ἔμενε κορεσμένη εἰς τὸν ἀέρα κινουμένη ἀπὸ ἀφηρημένου εἰς ἀφηρημένον. Ἡ γνώσις συλλαμβάνει τὸ συγκεκριμένον καὶ περιγράφει αὐτὸ διὰ τῶν ἐννοιῶν. Τὸ ἀληθὲς ἐν τῇ θεωρίᾳ τοῦ Ἀριστοτέλους εἶνε ὅτι πᾶσα οἰαδῆποτε διατύπωσις γίνεται διὰ τοῦ μέσου τῶν ἐννοιῶν· πᾶν περιεχόμενον γνώσεως τὸ ὅποιον ἐκφράζομεν εἶνε τι γενικόν. Ὅλα αὐτὰ τὰ παραδέχομαι· τὸ συμπέρασμα ὅμως τούτων εἶνε ὅτι ἐν τῇ γνώσει ὑπάρχει καὶ ἐν στοιχεῖον ἀναρθρον, μὴ διατυπούμενον. Ὅταν λέγω «τὸ ταμπόνι αὐτὸ εἶνε πράσινον», ἡ διατύπωσις ὁποτελεῖται μόνον ἀπὸ γενικὰ (ἀφοῦ καὶ αὐτὸς ὁ ὅρος «αὐτὸ» ἀποτελεῖ περιγραφὴν)· ἀλλ' ἐκτὸς καὶ ὑπεράνω τῆς ἐκφράσεώς μου ὑπάρχει τὸ πραγματικὸν συγκεκριμένον ταμπόνι· καὶ τοῦτο ἐπίσης περιλαμβάνεται ἐν τῇ προτάσει μου· εἶνε τὸ στήριγμα (point d'appui) τῆς κρίσεως· ἀποτελεῖ γνήσιον καὶ ἀναγκαῖον τμήμα τῆς γνώσεως παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι δὲν εἶνε δυνατὸν νὰ διατυπωθῆ ἐν τῇ σκέψει ἢ διὰ

λέξεων. Ἡ γνῶσις ἀποτελεῖται ἐκ τῆς ἐνώσεως τῶν δύο τούτων ἀσυμμέτρων—τοῦ συγκεκριμένου καὶ τοῦ ἀφηρημένου—καὶ ἐκ τῆς μεταξὺ αὐτῶν ἐντάσεως· ἐκ τῆς προσπάθειας νὰ γίνῃ συγκεκριμένη ἡ περιγραφή καὶ τῆς προσπάθειας νὰ περιγραφῆ τὸ συγκεκριμένον· ἐκ τῆς μερικῆς ἐπιτυχίας καὶ τῆς διαρκοῦς ἀποτυχίας.

3) Ἄκαμπτος καὶ ἐλευθέρα ἔκφρασις.

Ἐν τῇ τάσει αὐτῆς πρὸς τὴν ἔκφρασιν ἡ διανόησις διέρχεται διὰ διαφορῶν φάσεων· τοιαῦται φάσεις εἶνε ἢ δι' εἰκόνων παράστασις καὶ ἢ διὰ λέξεων τοιαῦται. Μέχρι τοῦ σημείου τούτου εὕρισκόμεθα ἐντὸς τοῦ ὑποκειμενισμοῦ. Κατόπιν ὁ νοῦς προχωρεῖ πρὸς τὸν ἀντικειμενισμόν· ἔκφραζόμενος ἔξωτερικῶς κατὰ φυσικὸν τρόπον, συνήθως διὰ τοῦ προφορικοῦ λόγου καὶ τέλος διὰ τοῦ γραπτοῦ τοιούτου. Τὸ βιβλίον ἀποτελεῖ τὴν τελευταίαν φάσιν μὲ τὴν ὁποίαν ἡ διανόησις ἀποκτᾶ καθωρισμένην καὶ ἄκαμπτον μορφήν. Ἄς παραβάλωμεν τὴν διανόησιν, ὅπως ἔκφράζεται ἐσωτερικῶς, πρὸς τὴν διανόησιν ἐν τῷ βιβλίῳ· ἀπὸ τὸ ἐν μέρος ἔχομεν τὴν διανόησιν ἐν τῷ γίνεσθαι ἀπὸ τὸ ἄλλο τὴν διανόησιν ὡς γεγενημένην· τὴν διανόησιν ὡς ζῶσαν λειτουργίαν καὶ τὴν διανόησιν ὡς πρᾶγμα. Ὅταν ἡ διανόησις λάβῃ τὸν τύπον τοῦ βιβλίου ἔχει τί τὸ τεχνητόν· καθ' ὃν χρόνον πραγματικῶς ἐσκεπτόμεθα τὰ προβλήματα μας, εἶνε ἐνδεχόμενον νὰ κατελήξωμεν εἰς τὰς λύσεις μας ἀκολουθοῦντες σκολιὰς καὶ ἐλικώδεις ὁδοὺς· αἱ δικαιολογίαι ὅμως τὰς ὁποίας ἀναφέρομεν ἐν τῷ βιβλίῳ φοροῦν τὰ κυριακάτικα ἐνδύματά τους καὶ ἔχουν κάποιον ἐπίσημον ὕφος. Οἱ λόγοι οἱ ὁποῖοι μᾶς φέρουν εἰς συμπέρασμά τι εἶνε ἐν πρᾶγμα καὶ ἐκεῖνοι διὰ τῶν ὁποίων τὸ δικαιολογοῦμεν εἶνε ἄλλο· ἄλλη εἶναι ἡ μέθοδος τῆς ἀνακαλύψεως καὶ ἄλλη ἡ τῆς ἀποδεικτικῆς ἀνάλυσεως. Κατ' ἰδίαν δὲν εἴμεθα καὶ τόσον βέβαιοι διὰ τὰ συμπεράσματά μας, δημοσίᾳ ὅμως λαμβάνομεν ὕφος ἀποφασισμένον καὶ διατυποῦμεν ἐγγράφως τὰ πορίσματά μας ἄνευ τῶν ἀψαύστων ἐκείνων ἐπιφυλάξεων αἱ ὁποῖαι κατατρώχουσι τὸ πνεῦμα μας. Ἐν τῷ βιβλίῳ ἔχομεν τὴν τάσιν νὰ ὑποστηρίξωμεν πλέον τοῦ δέοντος τὰς γνώμας μας, ἢ ἐνίοτε νὰ μὴ τὰς ὑποστηρίξωμεν ἀρκετὰ· κατ' ἰδίαν ἐνδεχόμενον νὰ εἴμεθα πεπεισμένοι περὶ μιᾶς ἀπόψεως τὴν ὁποίαν δη-

μοσία παρουσιάζομεν ὡς ἀπλήν ὑπόθεσιν διότι οἱ λόγοι οἱ ὅποιοι μᾶς παροτρύνουσι νὰ τὴν παραδεχθῶμεν προέρχονται ἀπὸ πείραν ἢ ὁποία δὲν ἀπέκτησεν ἀκόμη ἀρκούντως κοινὸν ἔδαφος.

Μὲ αὐτὸ δὲν θέλομεν νὰ εἰπωμεν ὅτι ἡ διανόησις, ὡς ζῶσα εἶνε τι ἐντελῶς ἀτομικόν· ἔχομεν τὴν διανόησιν ὅπως λαμβάνει χώραν εἰς τὰ ἰδρύματα, εἰς ὁργανωμένας ομάδας, εἰς σωματεῖα ἐπιστημόνων. Ἀκριβῶς ὅπως ἔχομεν ὄχι μόνον τὸν γραπτὸν νόμον ἀλλὰ καὶ τὸ ἄγραφον— ἔθιμον· ἀκριβῶς ὅπως ὑπάρχουσιν ὄχι μόνον οἱ νόμοι ἀλλὰ καὶ ἡ ἠθικὴ, οὕτω καὶ πέραν τῶν διδασκαλιῶν καὶ τῶν μεθόδων τῶν ἀκάμπτως διατετυπωμένων ὑπάρχουσιν αἱ συνήθειαι τῆς διανοήσεως, ἡ παράδοσις, οἱ ἄγραφοι κώδικες ὡς ἐφαρμόζει αὐτοὺς ἡ κοινωνία σοφῶν ἐπιστημόνων, ἀποκρυσταλλούμενοι εἰς τὰς τεχνικὰς μεθόδους τοῦ ἐπαγγέλματός των. Ἰδέαι αἱ ὅποια μεταδίδονται προφορικῶς, ἀναφαινόμεναι ἐν τῇ ζέσει τῆς συζητήσεως καὶ ἐξακολουθοῦσαι ὑφιστάμεναι εἰς τὰς ψυχροτέρας στιγμὰς τῆς κατ' ἰδίαν σκέψεως καὶ συνομιλίας, μέθοδοι τὰς ὁποίας μεταδίδει ἀμέσως ὁ διδάσκαλος εἰς τὸν μαθητὴν διὰ τοῦ παραδείγματος ὑπάρχουσαι μόνον ὡς τρόπος πρακτικῆς ἐνεργείας καὶ ὄχι ὡς ἐνσυνείδητοι μέθοδοι, αὐτὰ εἶνε τὰ ἀστάθμητα στοιχεῖα τῆς διανοήσεως τὰ ὅποια δὲν φαίνονται εἰς τὰ βιβλία ἀλλὰ τὰ ὅποια ἀνακαλύπτονται διὰ ἐνεργοῦ συμμετοχῆς. Αἱ δύο αὗται ἐκδηλώσεις τῆς διανοήσεως: ἡ μία ὑφ' ὠρισμένην μορφήν ἢ ἄλλη ἄνευ μορφῆς τινος, ἡ μία ὡς μηχανισμὸς ἢ ἄλλη ὡς ἐλευθερία, συμπληροῦσιν ἀλλήλας: ἡ ἄγραφος διανόησις εἶνε ζῶσα ἀλλὰ ἄενυστή, εἶνε ἄρα ἀνάγκη νὰ συλληφθῇ καὶ καθορισθῇ ἔστω καὶ ἐπὶ θυσίᾳ τῆς ζωτικότητός της. Καὶ ἅπαξ ἔχει οὕτω στερεωθῇ γίνεται κατὰ τὸ ὅποιον δύνανται νὰ μελετήσωσιν ὅλα τὰ πνεύματα ἀπὸ κοινοῦ: χρησιμεύει ὡς στερεὸν ὑλικὸν ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἡ ζῶσα διανόησις δύναται νὰ ἀσκήσῃ ἑαυτήν.

4) Πείρα καὶ ἰδέα.

Ἡ θεμελιώδης ἀντίθεσις ἐν τῷ πεδίῳ τῆς γνώσεως εἶνε μεταξὺ πείρας καὶ ἐρμηνείας, κατανοήσεως καὶ διατυπώσεως. Ἡ πολικότης εἶνε τελειωτικὴ, ἀφοῦ ἡ σχέσις μεταξὺ τοῦ γεγονότος καὶ τοῦ χαρακτηρισμοῦ αὐτοῦ δὲν ἐπιδέχεται περαιτέρω ἀνάλυσιν. Καὶ ὅμως ἡ

περιγραφὴ περιλαμβάνεται δυνάμει ἐν τῇ πείρᾳ, ἢ δὲ πείρα — ἀπαξ ἔχει στραφῆ ἐπ' αὐτῆς τὸ φῶς τῆς διανοήσεως — βαδίζει πρὸς τὴν ἔννοιαν. Εἰς τὴν λέξιν «πείρα» δὲν ἀποδίδω ἀκριβῶς τὴν ἰδίαν σημασίαν τὴν ὁποίαν τῇ ἀπέδιδεν ἡ ἀγγλικὴ σχολή: οἱ λεγόμενοι ἐμπειρισταὶ ἔχουν ἤδη διανοητικοποιήσει τὴν πείραν, τὴν ἔχουν ἐπεξεργασθῆ, τὴν ἔχουν τεμαχίσει εἰς κεχωρισμένα τεμάχια ἕκαστον τῶν ὁποίων ἔχει ὠρισμένον καὶ ἀφηρημένον χαρακτῆρα. Λέγων «πείρα» ἐννοῶ κατὶ συγγενὲς πρὸς τὴν παρατήρησιν τῆς πραγματικότητος ἀπὸ μέρους τοῦ καλλιτέχνου, παρατήρησιν ἀπὸ τὴν ὁποίαν ἔχει ἀφαιρεθῆ πᾶσα οἰαδήποτε ἐπεξεργασία δι' ἐννοιῶν. Ἐν τῇ οὕτω ἐννοουμένη πείρᾳ ὁ κόσμος παρουσιάζεται ὡς τι ἀρκούντως συνεχές· ἐπίσης οὐχὶ ὡς τι γεγεννημένον ἀλλ' ὡς γιγνόμενον, ὡς διαδικασία οὐδέποτε τελειωτικῶς καθοριζομένη. Πείρα τοιαύτης φύσεως δὲν εἶνε ἐστερημένη σημασίας, ἔχει κάποιον περιεχόμενον, ἀλλὰ περιεχόμενον συγκεκριμένον, ποιότητος εἰδικάς, μὴ δυναμένας νὰ ἐκφρασθῶσιν ὑπὸ μορφήν ἐννοιῶν, ἢ ὡς θὰ ἔλεγεν ὁ Leibniz, ἀπαιτούσας ἄπειρον σειρὰν ἐννοιῶν διὰ νὰ καθορισθῶσι. Ἡ πραγματικὴ ἀπόχρωσις τῆς φιάλης ταύτης ἀποδίδεται διὰ τῆς ἐννοίας «πράσινον». Ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν πείραν μου ἡ ἔννοια «πράσινον» εἶνε ἐξ ἴσου καὶ καθ' ὅμοιον τρόπον ἀφηρημένη ὅσον καὶ ἡ ἔννοια «χρῶμα».

Οὕτω τὸ περιεχόμενον τῆς ἀληθοῦς πείρας εἶνε ῥέον, συνεχές καὶ συγκεκριμένον. Δὲν ὑπάρχει μία ἔννοια ἢ ὁποία νὰ ἀποτελῆ τὸ χαρακτηριστικὸν στοιχεῖον τῆς ἐντυπώσεως· δυνάμεθα νὰ σχεδιάσωμεν χάρτας εἰς διαφόρους κλίμακας. Οὐδεμία ἔννοια ἀποδίδει πλήρως τὴν ὑπ' αὐτῆς ἐκφραζομένην ἐνόρασιν. Ἐν τῇ θρησκείᾳ ἔχομεν τὴν ἀντίθεσιν μεταξὺ μύθου καὶ δόγματος, μεταξὺ θρησκευτικῆς πείρας καὶ θεολογίας· τὸ πρῶτον ὑπερακοντίζει πάντοτε τὸ δεύτερον· οὕτω τὸ περὶ θεοῦ συναίσθημα εἶνε τι τὸ διαρκές, ἐνῶ αἱ δογματικαὶ αὐτοῦ ἐκδηλώσεις ὑπῆρξαν πάντοτε κατὰ καιροὺς διάφοροι. Μία οἰαδήποτε διατύπωσις εἶνε σχετικὴ πρὸς τὸ σημεῖον ἀπόψεως, τὸν χρόνον καὶ τὸν τόπον καὶ τὴν νοοτροπίαν μιᾶς ὠρισμένης ἐποχῆς· μία ἔννοια εἶνε τὸ μέσον διὰ τοῦ ὁποίου ἐν θεμελιῶδες συναίσθημα φέρεται εἰς σχέσιν πρὸς ὠρισμένον τμήμα τῆς ὅλης διαρκείας τῶν πραγμάτων. Συνελπῶς τὸ νὰ περιορίσωμεν ἐν συναίσθημα ἐντὸς μιᾶς εἰδικῆς διατυπώσεως

ἰσοδυναμεῖ πρὸς τὸ νὰ τὸ καταστρέψωμεν. Μία δι' ἐννοιῶν διατύπωσις προσδίδει σαφήνειαν καὶ θετικότητα εἰς ἓν συναίσθημα ἐπὶ ζημίᾳ ὅμοις τοῦ πλούτου του· φθάνει εἰς τὸν σαφεῆ καθορισμὸν διὰ τοῦ περιορισμοῦ, διὰ τῆς συγκεντρούσεως ἐπὶ ἑνὸς καὶ μόνου ἐκ τῶν πολλῶν πλευρῶν τῆς γνώσεως. Προσδίδουσα ὅμως εἰς αὐτὸ σαφεῆ καθορισμὸν ἢ διατύπωσις μετατρέπει τὴν ἐνόρασιν εἰς τι τὸ ὁποῖον δυνάμεθα νὰ μεταχειρισθῶμεν καὶ νὰ κρίνωμεν· ἢ δὲ ἐπὶ τῆς ἐνοράσεως ἀσκουμένη κριτικὴ καθιστᾷ δυνατὴν τὴν νέαν καὶ περιεκτικωτέραν γνῶσιν. Οὕτω βλέπομεν ὅτι ἡ ἐννοια γονιμοποιεῖ τὸ συναίσθημα. Ἡ ἐννοια ἀποτελεῖ κατὰ ταῦτα πρόσκλησιν πρὸς γνῶσιν : βλέπει καὶ πρὸς τὰς δύο κατευθύνσεις ; πρὸς τὰ ὀπίσω μὲν πρὸς ἐκείνην τὴν ὁποίαν ἀναλύει πρὸς τὰ ἔμπροσθεν δὲ πρὸς ἐκείνην τὴν ὁποίαν προβλέπει καὶ ἀναμένει.

Ἡ κατὰ παράδοσιν φιλοσοφία διετύπωσεν ἀνακριβῶς τὴν ἀντίθεσιν ταύτην : ἐταύτισε τὴν ἐννοιαν πρὸς τὸ γενικὸν καὶ τὴν ἐντύπωσιν πρὸς τὸ καθ' ἕκαστον. Ἄλλὰ τὸ ἀτομικόν, καίτοι εἶνε καθ' ἕκαστον, εἶνε ἄπειρον, ἢ δὲ ἐννοια, καίτοι ἐκφράζει τι τὸ γενικόν, ἔχει ὄρισμένον σχῆμα καὶ ὡς ἐκ τούτου εἶνε περιορισμένη. Ἀμφότερα λοιπὸν ἢ τε ἀντίληψις καὶ ἡ ἐννοια εἶνε ταυτοχρόνως γενικὸν καὶ καθ' ἕκαστον. Ἐπίσης ἐθεώρησε τὸ ἄτομον ὡς ἐντοπισμένον, ὡς διατελοῦν ἐν σχέσει πρὸς χρόνον καὶ τόπον τινά, ἐνῶ ἡ ἐννοια ἐθεωρήθη ὡς ἐκφράζουσα ἀλήθειαν ἐκτὸς χρόνου ὑπάρχουσαν. Καὶ τοῦτο ἀποτελεῖ ἀτελεῆ ἀποψιν τοῦ θέματος διότι εἶδομεν ἤδη ὅτι καὶ ἡ ἐννοια ἐπίσης εἶνε σχετικὴ πρὸς ὄρισμένον σημεῖον ἀπόψεως.

5) Μεθοδολογία καὶ Φιλοσοφία.

Ἡ διανόησις εἶνε μεθοδολογία : ἐργάζεται μὲ κριτήρια, μὲ κατηγορίας καὶ μέθοδον. Ἡ μέθοδος συνίσταται εἰς τὸ νὰ θέσωμεν ὡς βάσιν ὄρισμένας συνθήκας αἱ ὁποῖαι ἀποδίδουσιν ὄρισμένα ἀποτελέσματα προσιτὰ εἰς τοὺς πάντας, καὶ δυνάμενα νὰ ἐπαναληφθῶσιν ὁσάκις ἐπαναλαμβάνονται αἱ συνθήκαι. Ἡ μέθοδος φέρει εἰς τὴν βεβαιότητα — τόσον ἀρνητικὴν ὅσον καὶ θετικὴν : γνωρίζομεν τί δὲν γινώσκομεν ὡς ἐπίσης καὶ τί γινώσκομεν. Ἡ μέθοδος προσδίδει μορφήν καὶ ὅρια εἰς τὴν διανόησιν, εἰς τρόπον ὥστε μία θεωρία εἶνε πάντοτε ἐντὸς ἢ ἐκτὸς τοῦ κύκλου τῆς γνώσεως. (Ἐννοεῖται ὅτι περιγράφω τὸν

σκοπὸν πρὸς τὸν ὁποῖον τείνει ἡ μέθοδος, χωρὶς νὰ ἐννοῶ διὰ τούτου ὅτι ὁ σκοπὸς οὗτος ἐπιτυγχάνεται πάντοτε). Ἡ μέθοδος καθιστᾷ δυνατὴν τὴν πρόοδον ἐν τῇ διανοήσει διότι διανοίγει εἰς τὸ πνεῦμα ὁδοὺς νὰ βαδίσῃ τοῦτο διὰ μέσου τῶν βάτων τῆς πείρας. Ἡ οὐσία τῆς μεθόδου εἶνε ὁ ἀποκλεισμός: εἶνε τοῦτ, κανὼν διὰ τοῦ ὁποίου μόνον ὠρισμένοι ἀπόψεις τῆς πραγματικότητος ἐξετάζονται· ὅταν ἐφαρμόζει τὸν κανόνα τοῦτον ἡ διανοήσις φθάνει εἰς σαφεῖς, διακεκριμένας καὶ γενικὰς ἰδέας. Συνεπῶς ἡ μέθοδος ἀποτελεῖ μίαν τινὰ ἄποψιν, μίαν περιορισμένην ἐποπτεῖαν. Παραλλήλως ἡ μέθοδος ἀποκαλύπτει ὅτι ὁ κόσμος ἀποτελεῖται ἀπὸ διακεκριμένα ἀντικείμενα μὲ καθωρισμένα χαρακτηριστικά: ἡ ἑτερότης βασιλεύει· τὰ ἀντικείμενα ὀφείλουσι τὸ εἶναι τῶν εἰς ὅ,τι δὲν εἶνε· ὅ,τι εἶνε ἐδῶ δὲν εἶναι ἐκεῖ καὶ ὅ,τι λαμβάνει χώραν εἰς μίαν στιγμὴν εἶνε διάφορον ἐκείνου ποὺ συμβαίνει εἰς ἄλλην: ἕκαστον ἀντικείμενον καταλαμβάνει ὠρισμένην ἔκτασιν ὑπάρξεως καὶ εἶνε διακεκριμένον ἀπὸ ἄλλα ἀντικείμενα.

Ἦδη, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸν «ἀποχωρισμὸν τοῦτον ὅλων τῶν πραγμάτων» τοῦ ὁποίου τὴν γενίκευσιν διαδηλοῖ ὁ νόμος τῆς ἀντιθέσεως, ἔχομεν ἐν τῇ διανοήσει τὴν τάσιν πρὸς ἀπάληψιν τῶν ὁρίων, πρὸς συγχώνευσιν εἰς ὀργανικὴν σύνθεσιν. Ὁ νόμος τῆς αἰτιότητος καὶ ἡ ἀρχὴ τοῦ ἀποχωρῶντος λόγου βεβαιουῦσιν ὅτι τὸ εἶναι ὅλων τῶν πραγμάτων εἶνε κοινόν, ὅτι ὅ,τι ἔπεται περιέχεται εἰς ὅ,τι προηγεῖται, καὶ ὅ,τι προηγεῖται εἰς ὅ,τι ἔπεται· ἢ, ὡς ἐκφράζεται ὁ Leibniz πᾶν ὅ,τι συμβαίνει εἰς τὸ Α ἔχει τὸν λόγον του ἐντὸς αὐτοῦ τοῦ Α, εἰς τρόπον ὥστε ὅλα τὰ συμβεβηκότα τὰ σχετιζόμενα πρὸς τὸ Α, καὶ ἀκριβέστερον ὅλα τὰ συμβεβηκότα τοῦ σύμπαντος, ἀποτελοῦσιν ἓν ἐνιαῖον σύστημα συναγωγῆς. Καὶ ἀφοῦ ἡ συναγωγὴ εἶνε ἀνάλυσις, ὅλα τὰ πράγματα ἀπορροφῶνται εἰς μίαν ἐνότητα. Οὕτω ἔχομεν δύο ἀνέμους πνέοντας κατ' ἀντιθέτους διευθύνσεις διὰ μέσου τῆς διανοήσεως: ὁ εἷς ἀποχωρίζει ἀλλήλων ὅλα τὰ πράγματα καὶ ὁ ἄλλος τὰ συνενώνει. Ἡ ἐπιστημονικὴ μέθοδος εἶνε τὸ χαρακτηριστικὸν παράδειγμα τῆς ὁρμῆς πρὸς διακεκριμένας ἰδέας, καὶ ἡ φιλοσοφία τὸ τῆς ὁρμῆς πρὸς ὀργανικὴν συγγένειαν. Ἡ φιλοσοφία εἶνε ἡ ὑπέρβασις τῆς μεθοδολογίας, καὶ τῆς εἰδικῆς ἀπόψεως καὶ ἐπάνοδος εἰς τὴν ἀφελῆ ὁρασίαν. Ἐκ τοῦ γεγονότος ὡς προϊόντος τεχνητοῦ ἐπανερχόμεθα εἰς

τὸ γεγονός ὡς φύσιν, μὲ ὅλας αὐτοῦ τὰς συγκεχυμένας γραμμὰς, συγχεόμενον πρὸς τὸ ὀπισθεν αὐτοῦ βάθος. Φιλοσοφία εἶνε ἀπλότης τῆς ὁράσεως, παραδοχὴ τοῦ γυμνοῦ συμβεβηκότος, εἶνε ὀριζικὴ πείρα· οὐχ ἦττον ὅμως δὲν εἶνε πρωτογενῆς κατάστασις διότι ἡ ἀπλότης εἶνε τὸ ἀποτέλεσμα κοπιώδους ἐργασίας. Ὁ καλλιτέχνης ὁ ὁποῖος ἐπιθυμεῖ νὰ ἴδῃ τὸ ἀντικείμενον ὅπως πραγματικῶς φαίνεται πρέπει νὰ λησμονήσῃ πᾶν ὅ,τι ἐδιδάχθη. Ὁ κοινὸς νοῦς εἶνε γεμάτος ἀπὸ προκαταλήψεις καὶ ἀπὸ κατὰ συνθήκην ἀπόψεις· βλέπει τὰ πράγματα ὅπως ὑποτίθεται ὅτι πρέπει νὰ τὰ βλέπῃ. Ἡ φιλοσοφία εἶναι νωπότης τῆς ἐνοράσεως· ἀντιπροσωπεύει τὴν παιδικὴν ἡλικίαν τῆς διανοήσεως ἐπίσης ὅμως καὶ τὴν ὄριμον αὐτῆς ἐποχὴν.

Τὸ ζήτημα δὲν εἶνε νὰ ὑποκαταστήσωμεν εἰς τὴν μεθοδολογίαν τὸ φιλοσοφικὸν συνειδός, ἢ καὶ ἀντιστρόφως. Καὶ τὰ δύο εἶνε ἀναγκαῖαι φάσεις ἐν τῇ ὄρθρικῇ προόδῳ τῆς διανοήσεως. Ἡ τελείωσις ἀπαιτεῖ συγκέντρωσιν, τὸν φανατισμὸν τοῦ μερικοῦ, τὸν περιορισμὸν τοῦ ὀριζοντος. Ἡ στάσις ὅμως αὕτη θὰ ὀδηγήσῃ εἰς τὴν ἰδίαν ἐαυτῆς καταστροφὴν ἐὰν δὲν διορθωθῇ διὰ εὐρυτέρας ἀπόψεως ὅπου δὲν ἐπιτρέπονται προτιμήσεις καὶ ὅπου μόνος σκοπὸς τῆς διανοήσεως δύναται νὰ εἶνε ὀλόκληρον τὸσῦμπαν καθ' ὅλας αὐτοῦ τὰς διαστάσεις τοῦ εἶναι. Καὶ ἀντιστοίχως, ἡ φιλοσοφία μόνη της εἶνε στείρα· τὸ νὰ παρατηρῇ κανεὶς τὰ πάντα εἶνε ἴσον τῷ νὰ μὴ παρατηρῇ κανεὶς τίποτε· ἡ φιλοσοφία ἀνάγκη νὰ γονιμοποιηθῇ ὑπὸ εἰδικῶν μελετῶν, ὑπὸ ἐνδιαφέροντος, ὑπὸ μεθόδων.

Ἐξητάσαμεν ἕως τώρα διαφόρους τύπους ἀντιθέσεως· ἐσημειώσαμεν τὴν μετάβασιν ἀπὸ τῆς πράξεως εἰς τὴν θεωρίαν, τὴν ἀμοιβαίαν ἐπενέργειαν μεταξὺ τῆς ἀσυνειδήτου καὶ τῆς αὐτο-συνειδήτου ἐνοράσεως, μεταξὺ ἐντυπώσεως καὶ ἐκφράσεως, μεταξὺ τῆς ὀρευστότητος τῆς ἀμόρφου σκέψεως καὶ τοῦ ἀκάμπτου χαρακτηῆρος τῆς ἐπισήμου ἀνακοινώσεως· τὴν πρόοδον ἀπὸ τοῦ συγκεχυμένου πλούτου τῆς ἐντυπώσεως εἰς τὴν γυμνὴν σαφήνειαν τῆς ἰδέας· τὴν ἀντίθεσιν μεταξὺ μεθοδολογίας καὶ αὐστηρᾶς διανοήσεως ἀφ' ἑνὸς καὶ φιλοσοφικῆς ὀργανικῆς σκέψεως ἀφ' ἑτέρου. Αἱ ἀντιθέσεις αὗται εἶνε δυνατὸν νὰ συνοψισθῶσιν εἰς μίαν καὶ μόνην, πολὺ γνωστὴν εἰς τοὺς ἀρχαίους Ἕλληνας: τὴν ἀντίθεσιν μεταξὺ τοῦ Πέρατος καὶ τοῦ Ἀπείρου, τοῦ καθωρισμένου

καὶ τοῦ ἀκαθορίστου. Ἡ διανόησις εἶνε ἢ εἰς τὴν ἀντίθεσιν μεταξὺ ὀρισμοῦ καὶ ἀοριστίας ὀφειλομένη τάσις, ἢ ἀνάπτυξις τοῦ ἀκαθορίστου εἰς καθωρισμένον καὶ ἢ ἐπάνοδος τοῦ τελευταίου εἰς τὸ πρῶτον. Ἐν τῇ φυσικῇ, αἱ τελευταῖαι μονάδες εἶνε τάσεις ἐντὸς πεδίου δυνάμεων· οὕτω καὶ ἡ διανόησις—συμβεβηκὸς εἶνε τάσις ἐν τῷ πεδίῳ τῆς πείρας, μία συγκέντρωσις τῆς πείρας πρὸς ἀκριβέστερον καθορισμὸν αὐτῆς. Τὸ τοιοῦτον ἐπιτυγχάνεται διὰ τῆς ἐφαρμογῆς κανόνος ἐπιλογῆς συμφώνως πρὸς τὸν ὅποιον ὀρισμένα στοιχεῖα γίνονται παραδεκτὰ καὶ ὅλα τὰ λοιπὰ ἀποκλείονται. Ἡ ἐργασία δὲ αὕτη εἶνε ἡ κρίσις.

* * *

Ἐν τῷ δοκιμίῳ τούτῳ ἐτονίσσαμεν δύο χαρακτηριστικὰ στοιχεῖα τῆς διανοήσεως: τὴν κίνησιν καὶ τὴν πολικότητα. Ἡ συγγένεια τῶν δύο τούτων ἰδεῶν θὰ ἔπρεπε νὰ εἶνε ἀφ' ἑαυτῆς φανερά. Εἶνε ἢ μεταξὺ τῶν ἀντιθέτων ὑφισταμένη τάσις, εἶνε ἢ αἰώρησις ἀπὸ τοῦ ἑνὸς εἰς τὸ ἄλλο μέλος τοῦ ζεύγους τὸ ὅποιον δίδει εἰς τὴν διανόησιν τὴν μορφήν τῆς ὡς διαδικασίας, ὡς ῥοῦ. Ἐν τῇ διανοίᾳ κίνησις εἶνε ἢ μετάβασις εἰς τὴν ἑτερότητα, ἐπίσης εἶνε ἢ ὑπερνίκησις τῆς ἑτερότητος, διότι ἀποτέλεσμα τῆς μεταβάσεως εἶνε ἢ ἀμοιβαία ἐνίσχυσις τῶν ἀντιθέτων. Ἡ κίνησις τῆς διανοήσεως διαγράφει μίαν καμπύλην: ἀπὸ τοῦ ἑνὸς ἀντιθέτου εἰς τὸ ἄλλο καὶ ἐκεῖθεν πάλιν εἰς τὸ πρῶτον ἀλλὰ μὲ διάφορον μορφήν, οἶονεὶ ἐλικοειδῆ: δηλονότι ἀπὸ τῆς ὑποθέσεως εἰς τὴν πείραν καὶ ἐκεῖθεν πάλιν εἰς νέαν ὑπόθεσιν ἢ ὁποία φέρει πρὸς νέα πειράματα ἐπ' ἀπειρον, ἀπὸ τῆς ἰδέας πρὸς τὴν ἐκδήλωσίν τῆς, ἢ ὁποία ἐκδήλωσις ἐπιστρέφει πρὸς τὴν ἰδέαν διὰ νὰ τὴν πλουτίσῃ. Οὕτω ἔχομεν σειρὰν κύκλων· ἡ τελείωσις τοῦ ἑνὸς ἀποτελεῖ τὸ σύνθημα διὰ τὴν ἑναρξίν ἄλλου τοιούτου, ἢ δὲ κυκλικὴ αὕτη πρόοδος ἀποτελεῖ τὸν ῥυθμὸν τῆς διανοήσεως. Ὁ κυκλικὸς χαρακτήρ τῆς διαδικασίας τῆς διανοήσεως ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὴν παλμικὴν κίνησιν ἐν τῷ κόσμῳ τῆς φυσικῆς. Ἡ ποικιλία τῶν κατὰ ζεύγη ἀντιθέτων δεικνύει ὅτι ἡ διανόησις κινεῖται οὕτως εἰπεῖν εἰς διαφόρους διαστάσεις, ἐκάστη δ' ἐκ τῶν διαστάσεων ἔχει τὰς ἰδίας ἑαυτῆς κυκλικὰς σειράς. Ἐκεῖνο τὸ ὅποιον ἐπιθυμῶ νὰ τονίσω εἶνε ὅτι ἡ διανόησις, ἐν τῇ ἰδιότητι τῆς ὡς διαδικασίας, ἔχει ἰδιάζουσαν διαμόρφωσιν, ὅτι ὑπάρχει μία οἶονεὶ γεωμετρία τῆς κινήσεως τῆς διανοήσεως.

Ἐπειτα ἔχομεν κύκλους ἐντὸς τῶν κύκλων. Ἐπὶ παραδείγματι ἡ ἀντίληψις δεδομένου τινὸς γεγονότος εἶνε ἐν ἀπλοῦν ἐπεισόδιον ἐν τῇ διαμορφώσει μιᾶς γενικῆς θεωρίας· ἡ διατύπωσις μιᾶς θεωρίας ἀκολουθεῖ τὴν τύχην τῆς ἀκμῆς καὶ παρακμῆς τῶν ἡμετέρων μεθόδων ἐρεῦνης· τὰ κριτήρια ἡμῶν ὑποστηρίζονται ἢ μεταρρυθμίζονται ὑπὸ τῶν μεταφυσικῶν ἡμῶν ἀπόψεων. Οὕτω ἀπλούστεροι κύκλοι ἐνοῦνται διὰ τὰ σχηματίζουσι πλέον συνθέτους· ἔχομεν ὁργανώσεις ὁργανισμῶν. Ἡ σχέσις εἶνε ἀμοιβαία. Οἱ σύνθετοι κύκλοι καθορίζουσι τοὺς ἀπλοῦς κύκλους καὶ οὗτοι πάλιν καθορίζουσι ἐκείνους.

Ἡ αὐτὴ μόνως δυνατὸν τὰ εἰσέλθῃ ὡς μέλος εἰς διάφορα συστήματα· συνεπῶς διατηρεῖ τὴν ταυτότητά της. Ἐπὶ παραδείγματι, ὁ νοῦς τοῦ ἀτόμου εἶνε μία φάσις ἐν τῇ λειτουργίᾳ τοῦ νοῦς τῆς κοινωνίας. Τὸ ἀτομον ζῆ ἐν τῷ μέσῳ συλλογικοῦ περιβάλλοντος καὶ ὑφίσταται τὴν ἐπίδρασιν τοῦ γενικοῦ χαρακτήρος τῆς κοινῆς γνώμης. Τὰς ἀτομικὰς αὐτοῦ γνώμας ὑποστηρίζουσι ἢ παράδοσις, οἱ ὑφιστάμενοι θεσμοὶ καὶ ἡ γνώμη τῶν εἰδημόνων. Κατὰ τὴν σημερινὴν ἐποχὴν κυριαρχεῖ ἡ ἐπιστημονικὴ νοοτροπία· ὁ μεσαίων εἶχεν ἴδιον αὐτῷ πνευματικὸν πλαίσιον, ἰδιαίτερον πνευματικὸν λεξιλόγιον χρησιμοποιούμενον διὰ τὴν διατύπωσιν τῶν προβλημάτων του· π.χ. αἱ ἀντιλήψεις περὶ οὐσίας, κατηγορουμένου, τρόπων, θεοῦ. Ὁ Descartes καὶ ὁ Leibniz, οἱ ὅποιοι ἀπηρνήθησαν τὰς παραδόσεις τοῦ μεσαίωνος, διετήρησαν τὸν διανοητικὸν συμβολισμόν του ἐνῶ ἐγκατέλειψαν τὰς δοξασίας του ἐπὶ τῶν εἰδικῶν θεμάτων. Πολλὰκις βλέπομεν ὅτι προβλήματα τὰ ὅποια εἰς ὠρισμένην χρονικὴν περίοδον συνετάρασσον τὸν ἀνθρώπινον νοῦν λύονται, ὄχι διότι εὗρέθησαν αἱ εἰς αὐτὰ προσήκουσαι λύσεις — ἀλλὰ ἀπλούστερα ἐξαφανίζονται, διότι αἱ ἀντιλήψεις ἐπὶ τῶν ὁποίων ἐστηρίζοντο ἀλώλεσαν τὴν σημασίαν των. Ἐπὶ παραδείγματι τὸ πρόβλημα πῶς σῶμα καὶ πνεῦμα ἐπιδρῶσιν ἀμοιβαίως ἐπ' ἀλλήλων εἶνε πραγματικὸν μόνον ἐφ' ὅσον ἔχει οἵανδήποτε σημασίαν ἢ ἔννοια περὶ διακεκριμένων οὐσιῶν. Τὰ προβλήματα παρέρχονται καὶ δὲν ὑπάρχει πλέον ἀνάγκη τὰ δοθῆναι ἀπάντησις εἰς αὐτά.

Ὅ,τι ἰσχύει διὰ τὴν διαδικασίαν τῆς διανοήσεως τῶν ἀτόμων τὸ αὐτὸ ἰσχύει καὶ διὰ τὰς πνευματικὰς παραδόσεις· μεταβάλλονται ἀδιακόπως. Συστήματα ἰδεῶν ἔρχονται καὶ παρέρχονται, ἀκμάζουσι καὶ πα-

ρακμάζουν. Διὰ τὸν μελετῶντα τὴν ἱστορίαν τῆς διανοήσεως, αἱ ἰδέαι λαμβάνουσι τὴν μορφήν ἀνεξαρτήτων ὑπάρξεων ἔχουσῶν ἰδίαν τάσιν πρὸς αὐτοσυντήρησιν καὶ αὐτοδιαβεβαίωσιν, ἡ δὲ ἰδέα ἀντικειμενικοῦ καὶ ἀπροσώπου νοῦ παρουσιάζεται ὡς ὑποστηρίξιμος. Ὑπάρχουσιν ὠρισμένοι θεμελιώδεις ἰδέαι, — ἡ μαθηματικὴ μέθοδος, ἡ βιολογικὴ ἀποψις, ὁ ἐμπειρισμὸς, ὁ μυστικισμὸς — αἱ ὁποῖαι συνοδεύουσιν ἐμμόνως τὴν ἐξέλιξιν τῆς διανοήσεως. Φαίνονται ὡς νὰ εἶχον ἰδίαν ζωτικὴν δύναμιν ἀποτελεσματικῆς ὁποίας εἶνε ἡ γνώμη τῆς ὁλότητος. Ἡ ἰδέα τῆς μαθηματικῆς μεθόδου ἐμφανίζεται τὸ πρῶτον διὰ τῶν Πυθαγορείων καὶ φθάνει εἰς τὸ ὕψος τῆς ἀκμῆς της ἐν τῷ συστήματι τοῦ Πλάτωνος. Ἡ φιλοσοφία τοῦ Ἀριστοτέλους δεικνύει προτίμησιν διὰ τὴν βιολογικὴν ἀποψιν, καὶ διὰ τοῦτο ὑφίσταται μερικὴν παρακμὴν ἡ ἰδέα τῆς μαθηματικῆς μεθόδου, μέχρις ὅτου ἐπανέρχεται πάλιν ἐπὶ τῆς σκηνῆς μετὰ τὸν ὀρθολογισμὸν τῆς ἠπειρωτικῆς Εὐρώπης. Συγκρούεται πρὸς τὸ ἐμπειρικὸν ῥεῦμα ἐν τῇ ἐπιστήμῃ καὶ τῇ φιλοσοφίᾳ καὶ ὁ ἀγὼν μένει ἀμφίροπος, ἀλλὰ διαρκοῦντος τοῦ εἰκοστοῦ αἰῶνος ἐπανέρχεται εἰς τὴν ἐπιφάνειαν χάρις εἰς τὴν ἐξαιρετικὴν ἀνάπτυξιν τῶν μαθηματικῶν φυσικῶν καὶ τῆς μαθηματικῆς λογικῆς. Μία τοιαύτη ἰδέα δὲν φαίνεται νὰ ἀποθνήσκῃ· μᾶλλον κατέρχεται εἰς τὸν τόπον τῶν σκιῶν διὰ νὰ ἀναφανῆ πάλιν ὑπὸ νέαν τινὰ ἐνσάρκωσιν. Ἐκάστη νέα ἐνσάρκωσις συνεπίγεται καὶ μίαν μεταρρυθμίσιν ἕως ὅτου ἴσως αἱ συσσωρευμένοι μεταρρυθμίσεις γίνονται τόσον μεγάλα ὥστε νὰ παρίσταται ἀνάγκη νὰ γίνῃ νέα διατύπωσις. Ἡ ἐξαφάνισις δὲν γίνεται ἀποτόμως εἰς τὸ βασίλειον τῶν ἰδεῶν· τοῦ θανάτου προηγουῦνται προσωριναὶ ἀποχωρήσεις· ὅταν δὲ πράγματι ἐπέρχεται ὁ θάνατος δὲν πρόκειται περὶ πλήρους ἐξουδενώσεως, ἀφοῦ κάποιον μέρος τῆς παλαιᾶς ἰδέας μεταφέρεται εἰς τὴν νέαν.

Οὕτω βλέπομεν ὅτι οἱ κύκλοι τῆς διανοήσεως εἶνε τακτοποιημένοι ὄχι μόνον εἰς σειρὰς ἀλλ' ὡς ὀργανικὰ συστήματα εἰς τὰ ὁποῖα οἱ κύκλοι οἱ ἔχοντες τὴν πλέον στοιχειώδη σύνθεσιν εἰσέρχονται ἐντὸς κύκλων ἔχόντων πολυπλοκωτέραν τοιαύτην. Μία σειρὰ κύκλων σημειώνει πρόοδον μέχρις ὠρισμένου τινὸς σημείου, ἐν τῇ ἐννοίᾳ ὅτι ἕκαστον στοιχεῖον εἰς τὸ ζεῦγος τῶν ἀντιθέτων (θεωρία καὶ πείραμα ἐν τῇ ἐπιστήμῃ, μῦθος καὶ δόγμα ἐν τῇ θρησκείᾳ) δεικνύει πλουτισμὸν τοῦ περιεχομένου μετὰ ἕκαστον διαδοχικὸν κύκλον· ὅταν ὅμως γίνῃ ὑπέρο-

βασίς ὠρισμένου σημείου τότε ἐπακολουθεῖ ὀπισθοδρομήσις. Ὡς εἶδομεν πρὸ ὀλίγου ἢ μαθηματικὴ ἀποψις ὑπέστη γένεσιν, αὔξησιν, πολλὰς μεταβολὰς καὶ ἴσως ἐν τέλει νὰ ὑποχωρήσῃ ἐνώπιον ἄλλης ἀπόψεως. Τὸ τμήμα τῆς κυκλικῆς σειρᾶς τὸ ἐκτεινόμενον ἀπὸ τῆς γενέσεως μέχρι τῆς παρακμῆς ἀποτελεῖ ὅ,τι ἀποκαλοῦμεν τὴν ζωὴν ἐνὸς ἀτόμου. Οὕτω μία σειρά, θεωρουμένη κατὰ μῆκος, δύναται νὰ λεχθῆ ὅτι ἀποτελεῖται ἀπὸ τὰς ζωὰς πολλῶν διαδοχικῶν ἀτόμων, ἐνῶ ἕκαστον ἄτομον ἀποτελεῖται ἐκ σειρᾶς διαδοχικῶν κύκλων αὐξανομένων καὶ ἔπειτα σμικρνομένων.

Εἰς τὸ παρὸν δοκίμιον ἐξήτασα τὴν διανόησιν καθ' ὃν τρόπον ὁ ὀρυκτολόγος ἐξετάζει ἓνα λίθον—ὡς φαινόμενον τοῦ ὁποίου προσεπάθησα νὰ περιγράψω τὸν μορφολογικὸν χαρακτήρα. Τὰ σημεῖα τὰ ὁποῖα ἐτόνισα δὲν εἶνε νέα, ἓνα μάλιστα ἐξ αὐτῶν εἶνε ἐντελῶς αὐτόνοητον· ἐκεῖνο εἰς τὸ ὁποῖον κυρίως ἀπέβλεπον ἦτο νὰ ἐρμηνεύσω τὰς γνωστὰς ταύτας ἀληθείας ἐπὶ τῇ βάσει τῆς ἰδέας τῆς διαδικασίας. Αἱ θεμελιώδεις ἔννοιαι αἱ ὁποῖαι ἀνέβρυσαν εἶνε αἱ τῆς κινήσεως, τῆς τελεολογίας, τοῦ ὀργανισμοῦ, τῆς πολικότητος, τῶν κύκλων καὶ ἐπικύκλων, τῆς ἀντιθέσεως μεταξὺ τοῦ πέρατος καὶ τοῦ ἀπείρου. Τὸ νὰ περιγράψῃ τις τὴν διανόησιν ὡς συμβεβηκὸς σημαίνει ὅτι τὴν θεωρεῖ ὡς μέρος τῆς ἐν τῇ φύσει τάξεως. Ἐνδεχόμενον ὅμως νὰ μᾶς ἀντιτάξῃ τις τὸ ἐξῆς: ἐμφανίζοντες τὴν διανόησιν ὡς τι ἀκαταπαύστως ἀλλοιούμενον δὲν ἀντιστρατευόμεθα ἄρα γε εἰς τὴν οὐσίαν τῆς γνώσεως ἢ τοῦλάχιστον εἰς τὰς προθέσεις της; Δὲν ὑπάρχει τίποτε τὸ μόνιμον ἐν τῇ γνώσει; Βεβαίως, ἐὰν ἡ πείρα ποικίλλει διαρκῶς, αἱ ἔννοιαι παραμένουσιν ταυταὶ πρὸς ἑαυτὰς, μάλιστα ἀποτελοῦσι τὰ σημεῖα τῆς ταυτότητος ἐν τῷ μέσῳ τῆς ποικιλίας τῶν αἰσθήσεων. Καὶ ὅμως αἱ ἔννοιαι ἐπίσης ἔχουσι ῥευστότητα. Καμμία ἔννοια δὲν ἔχει ἐντελῶς τὴν αὐτὴν σημασίαν διὰ δύο διάφορα πρόσωπα. Ἡ διαφορὰ τοῦ πνευματικοῦ περιβάλλοντος εἶνε αἰτία διαφορᾶς διὰ τὴν ἔννοιαν· τῇ προσδίδει διάφορον ἐμφάνισιν, τόνον, περιεχόμενον, καίτοι ἡ διαφορὰ αὕτη δὲν εἶνε δυνατόν νὰ ἐκφρασθῆ διὰ λέξεων. Μία οἱαδήποτε ἔννοια εἶνε ἀναποσπᾶστος συνδεδεμένη πρὸς τὸ σύνολον τοῦ πνευματικοῦ καὶ ψυχολογικοῦ κλίματος· καμμία λέξις μιᾶς γλώσσης δὲν εἶνε δυνατόν νὰ μεταφρασθῆ τελείως εἰς ἄλλην γλῶσσαν. Καὶ

ἐν αὐτῷ ἀκόμη τῷ βίῳ ἐνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ προσώπου ἢ σημασία ὠρισμένης τινὸς ἐννοίας δὲν εἶνε πάντοτε ἐντελῶς ὁμοία: ἔφ' ὅσον ὁ ἄνθρωπος οὗτος πλουτίζει τὴν πεῖραν του καθ' ὅσον ἀφορᾷ τὸ σημειούμενον ἀντικείμενον καὶ κατανοεῖ βαθυτέρον τὴν συστηματικὴν ἀλληλεξάρτησιν τῶν πραγμάτων, θὰ ἐπιρεάζεται μοιραίως καὶ τὸ περιεχόμενον τῆς ἰδέας. Τὸ πολὺ θὰ ὑπάρχει ἐν τῷ πνεύματί του συνέχεια μεταξὺ τῆς ἐννοίας τῆς χθὲς καὶ τῆς αὐτῆς ἐννοίας τῆς σήμερον ὅχι ὅμως ταυτότης.

Ἐν τῷ κύκλῳ τῶν ἀποφάνσεων εὐρίσκομεν ἄρα γε τί τὸ μόνιμον; Ἐν ᾧ μέτρῳ ἡ ἀπόφανσις ἀπομακρύνεται ἀπὸ τοῦ γεγονότος τῆς πείρας πρὸς τὴν ἀφαίρεσιν πλησιάζει πρὸς τὴν μονιμότητα. Ὅσον περισσότερο ὅμως συγκεκριμένον εἶνε τὸ περιεχόμενον τῆς τόσον περισσότερον προσωρινὴ εἶνε ἡ ἀπόφανσις. Καὶ μάλιστα κατ' ἀρχὴν πᾶσα ἀπόφανσις εἶνε κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον προσωρινή. Ἡ διατύπωσις ὅμως αὕτη δὲν ἀνταποκρίνεται ἐντελῶς πρὸς τὸ πρᾶγμα. Πᾶσα ἀπόφανσις ἀποσκοπεῖ νὰ εἶνε ἀπόλυτος· δὲν εἶνε δυνατὸν σκοπὸν τῆς νὰ ἀποτελῇ ἡ σχετικὴ μόνον ἀλήθεια. Ἡ γνῶσις εἶνε ἡ ἀναζήτησις τοῦ ἀπολύτου καὶ τοῦ ἐκτὸς χρόνου εὐρισκομένου· ἴσως, ἐν τῇ γνώσει νὰ ὑπάρχει ἐπίσης καὶ αἴσθησις τις τοῦ ἀπολύτου. Καμμία ὅμως πραγματικὴ διατύπωσις δὲν εἶνε ἀπόλυτος, καμμία πραγματικὴ πεῖρα δὲν ἐξικνεῖται πέραν τῆς σχετικότητος. Τὸ ἀπόλυτον τὸ ὁποῖον ζητοῦμεν καὶ αἰσθανόμεθα ἐξακολουθεῖ νὰ ὑπερβαίνει τὰς δυνάμεις τοῦ νοός. Αὕτη ὅμως ἡ δήλωσις τὴν ὁποίαν τώρα μόλις ἔκαμα, ἀρνούμενος ὅτι ἀπόλυτος γνῶσις εἶναι δυνατή, εἶνε ἄρα γε ἀπόλυτος; Ὁχι. Εἶνε πιθανόν, εἰς μεταγενέστερον χρόνον, νὰ ἐκφρασθῶ μὲ διάφορον ἔμφασιν, πιθανόν νὰ διατυπώσω τὸ πρᾶγμα, διὰ τὸν ἑαυτόν μου, κάπως διαφορετικά. Ἡ ἀπόφανσις τείνει πρὸς τὸ ἀπόλυτον ἀλλὰ συλλαμβάνει τὸ μεταβλητόν. Οὐχ ἥττον παραμένει ἀληθὲς ὅτι τὸ ἐκτὸς χρόνου εἶνε στοιχεῖον τῆς ἀποφάνσεως, καθὸ τὸ ἀντικείμενον τὸ ὁποῖον ἀποσκοπεῖ ἡ ἀπόφανσις. Ὅταν θέλομεν νὰ ἐξηγήσωμεν τὴν διανόησιν πρέπει νὰ λάβωμεν ὑπ' ὄψιν μας τὸ ἐπέκεινα αὐτῆς καθὼς ἐπίσης καὶ τὰ ἐσωτερικὰ αὐτῆς στοιχεῖα. Καὶ οὕτω εἶνε ἀνάγκη νὰ ἔχωμεν ὑπ' ὄψιν μας καὶ ἄλλην μίαν πολικότητα, ἡ ὁποία εἶνε καὶ ἡ τελικὴ πολικότης—ἡ μεταξὺ τοῦ ἐκτὸς τοῦ χρόνου καὶ τοῦ χρονικοῦ ἐν τῇ διανοίσει.